

GABRIELA KILIÁNOVÁ

Kollektív emlékezet és identitás-formálás. Közép-európai temetési szertartások a hagyománytól a modernitás felé*

Az elmúlt két évtizedben az emlékezet mint jelenség a néprajzkutatók érdeklődésének homlokterébe került, s feltehetően ez a következő években is így lesz. Emlékezetten általában az egyénnek azt az intellektuális képességét értjük, amely lehetővé teszi, hogy információkat megjegyezzen, elraktározzon, felidézzen, azaz egyszerűen szólva emlékezzen rájuk. Az emlékezés egyéni, szubjektív cselekvésként is értelmezhető, de a múlt felidézésének módja nem kizárólagosan szubjektív, mivel saját csoportunk – családunk, rokonaink, barátaink, etnikai, vallási, nyelvi közösségünk, nemzetünk – többi tagjával megosztott tapasztalataink, tudásunk, megfigyeléseink és kollektív elképzeléseink erős befolyása alatt áll. Az emlékezet így a tapasztalat, a tudás, a megfigyelés, a beszéd és a kollektív eszmék által strukturált, vagyis minden egyén emlékezete egyben kollektívan és társadalmilag is meghatározott.

Az emlékezet egyfajta tartály, információ-gyűjtő, de egyben az emlékezés folyamata is. Az emlékezés nem pusztán adat-felidezés, hanem az előhívott információ új tapasztalatokkal való összekapcsolása, vegyítése és összevetése is. Ezek a folyamatok azonban nemcsak racionális, semleges műveletek, hanem érzelmi tapasztalatokkal is kapcsolatba hozhatók. Az emlékezés, valaminek a felidézése, mély érzelmekkel társulhat.

Így a kollektív emlékezet nemcsak a tudás, tapasztalat és elképzelések, hanem az érzelmek és viszonyulások táráként is értelmezhető. Az emlékezet az információk, kollektív elképzelések és az emlékezés folyamatának

* Eredetileg megjelent: *Collective Memory and the Construction of Identity. Funeral Rituals in Central Europe between Tradition and Modernity*. In: Moritz Csáky – Elena Mannová (comp.) *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, 1999.

tárházaként összekapcsolja a jelent a múlttal, egységes keretbe helyezve a múltat betölti egyik fő funkcióját: biztosítani az idő folytonosságát¹. Egy társadalmi csoport csak a múlt és a jelen egyesítése által, a múlt konzisztenciája, közelsége, állandósága és folytonossága segítségével érhet el egy bizonyos integritást és alakíthat ki identitást.

A pszichológia és szociálpszichológia az identitás-formálást egyénre szabott folyamatként értelmezi, noha a szociálpszichológiai tanulmányok bemutatták, hogy ezek az individuális lelki folyamatok nagy mértékben a kulturális és társadalmi interpretáció függvényei.² Az etnológusok megközelítése szerint épp az emlékezet az, amely alapként szolgál ezen viszonyrendszer számára. James Fentress és Chris Wickham pontosan ragadták meg ezt a problémát, amikor leírták, hogy: "...a tudás és tapasztalatok, a tények, érzelmek és elképzelések mögött, melyek kitöltik emlékezetünket, megtaláljuk önmagunkat. Azok vagyunk, amire emlékezünk, s csak tőlünk függ, hogy miként viszonyulunk a partikuláris tudáshoz, érzelmekhez, elképzelésekhez. (...) Az emlékezetnek rendkívül fontos társadalmi szerepe van. A jelenünket múltunkkal összekapcsolva megmondja nekünk, kik vagyunk, minden szempontból alátámasztva azt, amit a történészek ma *mentalitásnak* neveznek."³

Henry Rousso a kollektív emlékezet legfontosabb feladatának a kollektív identitás létrehozását, a csoporthoz tartozás strukturálását tartja, egy bizonyos csoport önmeghatározását, amelynek segítségével igyekeznek megkülönböztetni magát más csoportoktól, közösségektől, nemzetektől.⁴ A kollektív emlékezet és identitásformálás háttérével kapcsolatos szempontokkal szemben, én a halál rituáléival, a halállal kapcsolatos szertartásokkal kívánok foglalkozni. A temetési szertartások, miként általában a halál antropológiája is, kétségtelenül állandó kulturális-antropológiai témául szolgálnak, habár többnyire ezeket a témákat egy sajátos szempontból közelítették meg: a halált az emberi életciklus részeként, „rite de passage”-ként, varázslatként vagy az élet és halál örök körforgásának elemeként stb. vizsgálták.⁵ Az etnológusok a halál problematikáját csak később kezdték elemezni a hagyománytól a modernitás felé való átmenet társadalmi változásának tükrében⁶. Ezzel egyidőben a temetési szertartásokat mind a hagyományos, mind a modern társadalmak olyan jelenségeként kezdték vizsgálni, amely szerepet tölt be az identitás kialakításában és közvetítésében, valamint a személyiség integritásának létrehozásában⁷. E témakörből kerültek ki az elmúlt

évek azon munkái, amelyek jelentős személyiségek temetését, újratemetését dolgozták fel. Ezek a temetések elsősorban a 19. és 20. század nemzeti és társadalmi mozgalmában játszottak fontos szerepet. Az effajta események gyakran a kollektív identitás-formálás, a nemzeti és a társadalmi hovatartozás kialakításának fontos tényezőiként jelentek meg, új erőt adva a politikai, társadalmi és nemzeti erőfeszítéseknek. Röviden: ezek a temetések a politikai gyakorlat szimbolikus formáit képezték.

Milan Rastislav Štefánik tábornoknak⁸ az 1919. május 10-én és 11-én Pozsonyban, Košariskán és a Bradlo dombon megrendezett temetése jól illusztrálhatja a fentiekben leírtakat. A korabeli szlovák sajtó az ünnepélyes temetési szertartást az új csehszlovák állam jelentős eseményeként értékelte, amelyen nemcsak a szlovákok és csehek vettek tömegesen részt, hanem a magyarok és a németek is. A *Národnie noviny* (Nemzeti Újság) így írt: „Pozsony német és magyar származású lakossága is őszinte érdeklődést mutatott Štefánik generális légi balesete iránt. Ezt nemcsak az utcákon lobogó gyászszászlók, a helyi újságok tiszteletet és szimpátiát sugárzó vezércikkei bizonyítják, hanem a hétköznapi emberek véleménye is, amely azt tükrözi, hogy végre kezdik belátni, hogy a szegény szlovákoknak is lehetnek *nagy emberei*, hősei. Míg a kormány februári megalakulásakor (az új csehszlovák kormány 1919-es megalakulása – G.K.) a város tüntetőleg bojkottálta az ünnepségeket, most mindenki talpon volt. A katonák védőkordonján túl, kb. 3 kilométeres körzetben több ezer ember állt, vidékiek nagy tömegeivel megerősítve.”⁹

A légi baleset 1919. május 5-i bejelentésétől Štefánik generális temetéséig a *Preßburger Zeitung* minden egyes reggeli és esti száma információval szolgált az állam és Pozsony város képviselőinek gyásznyilatkozatairól, táviratairól és részvétnyilvánításairól éppúgy, mint az ünnepélyes búcsúztatás előkészületeiről. A cikkekből az is kiténik, hogy a pozsonyi német lakosság ezen véleményformáló napilapja Štefánik generálist nem tekinti saját hősének¹⁰. Másrészt elmondható, hogy Pozsony város kifogástalanul teljesítette a gyászsal kapcsolatos teendőit. 1919. május 9-én, a temetés előtti napon, a városatyák koszorút helyeztek el a generálisnak a pozsonyi lakatnyában felállított ravatalán a következő háromnyelvű felirattal : „*Pozsony város mély fájdalommal jelöl*”; részvétlátogatást tettek Štefánik édesanyjánál, Samuel Zoch, a megye kormányzója szlovák nyelvű, Richard Kanya polgármester pedig német nyelvű beszédet mondott. Még ugyanazon a napon a város képviselői meglátogatták Piccione olasz generálist és Šrobár cseh-

szlovák minisztert¹¹. A hét folyamán a város képviselői aktív szereplői voltak az 1919. május 10-i temetés előkészületeinek.

Adam Mickiewicz¹² lengyel költő 1890-ben Krakkóban megrendezett temetése, amelyről Ryszard Kantor ad részletes leírást¹³, a nemzeti hősök ceremoniális újratemetésének vagy a jelentős személyiségek földi maradványai hazahozatalának és ünnepélyes eltemetésének példájaként említhető meg.

1906-ban hasonló esemény tartotta izgalomban az egész Magyar Királyságot: hazatértek II. Rákóczi Ferenc, Thököly Imre és száműzött társaik földi maradványai, amelyeket az 1906. október 22-én a magyar országgyűlés által elfogadott ún. Rákóczi-törvény értelmében egy speciális küldöttség szállított hajóval és vonattal Konstantinápolyból Magyarországra. Ebből az alkalomból a *Preßburger Zeitung* a következőket írta: „A tegnapi nap különleges jelentőséggel bírt hazánkban. A kormány egy törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé, a nép képviselőinek ünnepélyes megemlékezése keretében. E törvény által a magyar nemzet leghőbb és legőszintébb kívánsága teljesül. Minden magyar hazafinak mély fájdalmat kell éreznie, mert szülőföldünk egyik legnagyobb fiának csontjai idegen földben nyugszanak, mivel Rákóczi Ferencről és bajtársaitól saját hazájuk megtagadta a végső nyughelyt. De íme, ami néhány hónapja még lehetetlennek tűnt mára megvalósult.”¹⁴ A hazatértektől való végső búcsúra 1906. október 28-án került sor. A koporsókat díszmenet vitte a Keleti pályaudvarról – II. Rákóczi Ferencét és bajtársaiét – a Szent-István bazilikába és – Thököly Imréét – az evangélikus templomba. Mindkét helyszín ünnepi szertartásnak adott otthont, amelyek után a koporsókat visszaszállították a Keleti pályaudvarra, ahonnan másnap útnak indultak Kassára. Kassán II. Rákóczi Ferenc, édesanyja Zrínyi Ilona grófnő, fia József, valamint gróf Bercesényi Miklós és felesége Csáky grófnő, illetve gróf Eszterházy Antal és Sibrik Miklós földi maradványait először egy, a szertartás számára emelt sátorba vitték, majd gyászmenet kísérte őket a székesegyházba, ahol sor került a temetési szertartásra és egyben a koporsók eltemetésére is. Thököly Imre temetése a kézmárki protestáns templomban 1906. október 30-án volt.¹⁵

Amíg mind a magyar, mind a magyarországi német sajtó részletesen és kellő lelkesedéssel számolt be a magyar nemzeti hősök újratemetéséről, addig a szlovák sajtó jóval visszafogottabb hangvételű írásokat közölt. A *Národnie noviny* többször utalt arra, hogy a szlovákság a magyaroktól eltérően vélekedik ezen történelmi személyiségekről.¹⁶ A *Národnie noviny*

a szertartások iránti érdektelenségét azzal demonstrálta, hogy október 27-től – amikor is a nemzeti hősök földi maradványai Orsovánál elérték a magyar határt – október 30-ig (Thököly Imre kézsmárki temetéséig) a temetési előkészületekről nem tudósítottak minden egyes lapszámban, s ha tudósítottak is, ezek a cikkek nem az újság címlapján kaptak helyet, hanem csak a második-harmadik oldalán stb.¹⁷ A sajtó eltérő reakciói kiválóan tükrözik a nemzeti hősök ünnepélyes újratemetésének politikai jelentőségét a nemzetiségi feszültségek és konfliktusok által sújtott Magyar Királyságban.

Újratemetések nemcsak a 20. század első felében történtek, a század második feléből is említhetünk közép-európai példákat. Az egyik legfontosabb Nagy Imre 1989. júniusában történt budapesti újratemetése, amely nemzeti jelentőségű politikai demonstráció volt.¹⁸

A háborús (katona) temetések a gyászszertartások másik típusát képviselték, gyakran a politikai, nemzeti hovatartozás és az állammal való azonosulás szimbolikus formáit öltve. A háborús temetések bőséges történelmi és kultúrtörténeti irodalmát nemrégiben horvát néprajzkutatók bővítették. 1991-92-es terepkutatások alapján a „Háború néprajza”¹⁹ címmel egy projekt keretében vizsgálták a téma ezen aspektusát. Lila Roaenovia a katonai temetéseknek a családi szertartástól a nyilvános szertartások felé való fokozatos elmozdulásáról tudósít. Ezek a nyilvános szertartások megmutatták mind az elhunyt hozzátartozóinak, mind a temetés résztvevőinek nemzeti identitását. Roaenovia néhány kisvárosban végzett kutatást, ahol a háborús temetéseket a polgárok spontán megnyilvánulásai hívták életre, s amelyek egyben a nemzeti érzés kifejeződéséeként is értelmezhetők.

Az elesett hősököről való évfordulós, állami vagy magán megemlékezések (születésnap, névnap) rögtönzött emlékművek, emlékhelyek létrehozásához vezettek. Így a felmért városok néhány központi része fokozatosan *szent helyé* (szentté Mircea Eliade értelmezése szerint) és *lieux de mémoire*-á vált.²⁰

Háborús idők, forradalmak, feszült vagy kevésbé zajos politikai időszakok temetési szertartásainak egész sorával folytathatnánk, amelyek az elhunyt és/vagy a temetési résztvevők kollektív vagy személyes identitásának nyílt demonstrációjává váltak. Ilyen jellegű felsorolás azonban ennek a tanulmánynak nem célja. Figyelmem olyan személyekre kívánom fordítani, akik sem életükben, sem haláluk után nem voltak híresek, akiknek halála valószínűleg csak családjukat, rokonaikat és barátait rázta meg, tehát a továbbiakban az ún. „egyszerű emberekkel” foglalkozom. Kutatásom kb.

a 19. század utolsó, valamint a 20. század első két évtizedét öleli fel. Célkitűzésem (elsősorban) az, hogy a hétköznapi élet jelentéktelennek tűnő, de a szereplők számára nagy jelentőséggel bíró különbségeit vizsgáljam. Ezt tekinthetjük egyrészt a társadalom horizontális tagoltsága megnyilvánulásának, vagyis a társadalmi, etnikai, vallási vagy bármilyen más jellegű hovatartozás kifejeződésének, másrészt pedig a szertartásokban idővel bekövetkező változásoknak, beleértve ezek individualizált változatait is. Földrajzi értelemben figyelmem Szlovákiára összpontosítom, amely a századeleji más közép-európai országokhoz hasonlóan etnikailag, kulturálisan, vallási és nyelvi szempontból is sokszínű volt. A „másokkal” való találkozás a városi és a vidéki lakosok számára egyaránt mindennapi realitás volt.

Viktor Turner világos okfejtést bocsát rendelkezésünkre a rituálé és a színház közös jellemzőit boncolgatva. Véleménye szerint e közös vonás maga a szertartás, mint normatív cselekvés és színházi előadás.²¹ Afrikai kutatásai során megfigyelte, hogy a rituálé jellemzői bizonyos mértékig megegyeznek a színházi előadáséval (váratlan esemény, konfliktus, a konfliktus csúcspontja, megoldás, az ellenfelek kibékülése, vagy másként: incidens, feszültség, esemény, a feszültség enyhülése, végkifejlet). A néprajzkutatók 20. századi terepkutatásaik során tett megállapítását, miszerint az életpálya rítusai előadásokként értelmezhetők, hogy elsődleges funkciójukon kívül más szerepet is betölthetnek, s így a kollektív identitás kifejeződésének is tekinthetők, sokan már hosszú évekkel ezelőtt saját tapasztalataik alapján megfigyelték vagy megérezték.

Kivételt – a források szerint – a temetések sem képeztek. A szertartás olyan cselekvés, amely rejtetten tartalmazza az emberek egy bizonyos csoportjával, egy közösséggel vagy a társadalommal való azonosulást. Röviden: feltehető, hogy minden egyes rítus átalakítható vagy más további funkciókkal kiegészíthető. Ilyen járulékos feladat ellátásaként könnyen valamely etnikai, vallási, társadalmi csoporttal, egy közösséggel vagy egy egész nemzettel való azonosulás kinyilvánításává válhat. A közös cselekvés létrehozza vagy megerősíti a csoport-szolidaritás érzését, hozzájárulhat egy új csoport létrejöttéhez is, azaz: a rítus az identitásformálás nagyon hatékony eszközévé válhat. A hagyomány vagy rítus a kollektív emlékezet rendezésében is fontos szerepet játszik. Az információ átadása, átörökítése mind verbális, mind non-verbális szinten megjelenik; a kollektív emlékezet egy jelentős része így a rítusokban is megőrizhető, tárolható.

E tanulmány írásának kiindulópontjaként azon kérdésre kerestem a választ, hogy mennyire és miként ragadható meg a társadalom horizontális tagoltsága a rítusok által, különös tekintettel a temetésekre. Feltételeztem, hogy a közép-európai lakosok számára, akik hétköznapjaik során gyakran szembesültek a „mássággal”, a temetés, vagy a szertartás egyes részei szintén a „más” csoporthoz való tartozásra mutattak rá. A különbségek bizonyos kulturális kódok által fejeződtek ki, amelyek vagy mindenki, vagy csak egyes csoportok számára voltak érthetők. Így a századforduló időszakának forrásait elemezve olyan temetési beszámolókat vettem górcső alá, amelyek adatokkal és – a csoporttag vagy a kívülálló szempontját tükröző (*emic/etic*) – kommentárokkal szolgálhatnak a különbségeket illetőleg.

A századfordulós temetési szertartások vizsgálata során figyelembe kell vennünk e periódusban beinduló jelentős kulturális változásokat is. A századfordulón Szlovákiában a hagyományos kultúra még mindig hatása alatt tartotta a hétköznapi élet összes területét, de a modernizációs folyamat (a technológiai és gazdasági fejlődés nyomása, a társadalom új szociális szerkezetének létrejötte, urbanizáció stb.) és a kulturális modernizáció hatásai szintén megjelentek. Kulturális modernizáción főként az elvilágiasodás folyamatát, az individualizációt, a kultúra globalizálódását és a rokoni és családi kapcsolatok fontosságának hanyatlását értem.²² A modernizációs folyamat technológiai és gazdasági aspektusa, illetve a kulturális modernizáció között léteznek összefüggések, de a folyamatok automatikus módon nem párhuzamosan zajlanak és ráadásul nincsenek egybehangolva sem.

Ismert az a tény, amelyet a néprajzkutatók is gyakran hangsúlyoznak, hogy a halállal kapcsolatos jelenségek archaikus kulturális elemekből épülnek fel, s ezek – más elemekhez képest – sokkal tovább és sokkal kitartóbban állnak ellen a változásoknak. Ez egyben azt is jelenti, hogy e terület változásai, átalakulásai azonnal feltűnnek. Ez minden kultúrának, közösségnek nagyon érzékeny, majdhogynem neuralgikus pontja. Egy hagyományt a „végső búcsúnál” a legkönnyebb megzavarni. Ezért elmondható, hogy a temetési szertartások vizsgálata hálás téma, mivel általa nyomon követhetők a hagyomány és modernitás közti változások, valamint egyes csoportok önmeghatározásai, ezek korlátai és a „másoktól” való elkülönülésük, különbözőségük tényezői.

A szlovák etnográfia nagyszámú, a temetési szertartásokkal foglalkozó forrással rendelkezik. Temetések és temetési szokások részletes leírása (a 19. századtól napjainkig), valamint saját terepkutatásom eredményei kiváló

empirikus alapot nyújtottak a téma különféle megközelítéséhez²³, bár jelen munkámban főként négy forrásra támaszkodom:

1. Egy cseh gyűjtő által leírt 1900-as temetési szertartás – egy nyugat-szlovákiai nő autentikus elbeszélése alapján.²⁴
2. Egy lutheránus temetés leírása 1913-ból – egy lutheránus plébános tollából.²⁵
3. Egy 1909-es állami temetés rövid jellemzése.²⁶
4. Beszámoló egy 1925-ös roma temetésről.²⁷

Ezen források mindegyike szemtanúk beszámolója a 20. század első két évtizedéből. Ezenkívül közös vonásuk, hogy megjegyzéseket tartalmaznak a „mások” viselkedéséről, valamint közvetlen vagy közvetett módon reflektálnak a korabeli Szlovákia társadalmának horizontális tagoltságára a tradicionálístól a modern társadalom felé való átmenet időszakában.

Az első forrás a nyugat-szlovákiai Pöstyén közeli Krakovany nevű falu egy 1900-as katolikus temetéséről számol be. Ha valaki meghalt, értesítettek a plébánost, a rokonok és barátok keresztet és gyertyatartót, a pap házából pedig fából készült könyvutánzatot hoztak. Ezeket a tárgyakat akkor használták, amikor az elhunyt már a ravatalon feküdt. A rokonok azonnal elhívták a temetkezési felelőst, majd meghúzták a harangot. Ha férfi halt meg, a harang háromszor szólt. Először szünetet iktattak az egyes jelzések közé, majd végül együtt kondult meg az összes harang. Ha nő volt az elhunyt, a harangokat kétszer húzták meg. Gazdag személy halálakor a halál beálltát és a temetés idejét is jelezték, szegények esetében csak az utóbbit. Az elhunyt három napig volt házában felravatalozva; ruházata, a koporsó díszítése az elhunyt neme, életkora, családi állapota és társadalmi hovatartozása szerint változott. E három nap alatt családja tagjai, szomszédai, barátai és a falu lakói imádkoztak a ravatalnál. A nők rokonságra és baráti kapcsolatra való tekintet nélkül érkeztek, míg a férfiak közül csupán a közeli rokonok és barátok jöttek. Mindhárom nap koldusok vagy önmagukat eltartani nem tudó emberek (idős, tehetetlen, a közösség támogatására szoruló személyek) ellenszolgáltatás fejében imádkoztak a házban.

A harmadik napon, nem sokkal a plébános érkezése előtt, a férfiak az elhunytat Szent-Mihály lovára helyezték, majd közvetlen családja (feleség/férj, gyerekek, testvérek), távolabbi rokonai, barátai és szomszédai elbúcsúztak tőle. A búcsút a nők (feleség, anya, nővér, fiatalabb testvér stb.) hangos zokogása kísérte. Ezt követően a férfi hozzátartozók lezárták

a koporsót és az udvarra vitték. A plébános jött és imát mondott, a kántor búcsúdalokat énekelt (amelyeket saját maga komponált és minden egyes elhunyt esetében személyre szabottan adott elő), majd a koporsót az udvarról a templomba vitték. A temetési menetet a következőképp szervezték meg: elől a zenészek mentek, őket követte a plébános és a koporsót szállítók. A koporsó előtt az elhunyt keresztapja, keresztanyja vagy keresztgyermeké keresztet vitt. Ha egy nőtlen fiú vagy egy hajadon lány halt meg, a keresztanya vagy egy madártollat, vagy egy rózsakoszorút vitt a koporsó előtt. A hajadonok koporsóját fiatal férfiak, nőtlen férfiakét – egy ideig – hajadon lányok vitték, akiket férfiak váltottak. Más esetekben az elhunytat férfi hozzátartozói vitték a templom elé. A gyászmenet bement a templomba, ahol misét celebráltak. A mise után a koporsót a temetőbe szállították, ahol a kántor éneklésével kísért végső búcsú után az elhunytat eltemették. A temetést halotti tor követte.²⁸

Milyen megkülönböztetést érez vagy figyel meg – e szöveg alapján – az adatközlő? A századforduló időszakában az emberek a temetést mindenképp előtti vallási rítusként értelmezték. A megkülönböztetés vallási hovatartozás (katolikusok, protestánsok, zsidók stb.) mentén történt. Elbeszélőnk mint a többségi római katolikus gyülekezet tagja nem nagyon érdeklődött a „mások”, a más vallási csoporthoz tartozók iránt. Ez nem egy szokatlan jelenség. Néprajzkutatók és kulturális antropológusok számos, különböző csoportok közti kapcsolatot feltáró kutatása bizonyítja, hogy gondolkodásunkban az etnikai, vallási, szociális vagy másfajta csoportok hierarchikus rendben állnak.²⁹ A többségi vagy a hierarchia magasabb pozícióját elfoglaló csoport tagjainak érdeklődése sokkal inkább a sajátjával azonos vagy magasabb státusszal bíró csoport felé fordul, mint a hierarchiában alacsonyabb pozíciót betöltő vagy kisebbségi helyzetben lévő csoport felé. Ez az állítás a fentiekben elemzett szöveg által is bizonyítást nyer. Az elbeszélő főként a saját vallási csoportján belüli, a különböző társadalmi rétegekbe tartozó egyének viselkedésére koncentrált, habár más csoportokkal – főként zsidókkal – is kapcsolatba került, nem beszél róluk.

E vallomásból megtudhatjuk, hogy a katolikus népesség felsőbb rétegében a magánélet iránti igény és az érzelmek feletti kontroll uralkodott: *„De a tekintélyesebb családok csak maguk közt sírtak, nem mutatták ki fájalmukat másoknak, s nem zokogtak hangosan.”*³⁰ Az elbeszélő szerint a mértékletes sírás és siránkozás a helyénvaló. A helytelen viselkedést illusztrálandó, negatív

példaként, megemlíti egy nem sokkal korábbi temetést, ahol hangosan zokogtak, és a gyászolók a koporsóra vetették magukat.³¹

A modernizációs folyamatok, többek közt, a társadalom bürokratizálódásához vezettek, azaz az intézmények nagyobb befolyással bírtak a mindennapi életre. A 19. század végi Ausztria-Magyarországon az állam és a katolikus egyház kulturális hegemoniára törekedett, amely a családi szertartások integrációjára és ellenőrzésére irányuló erőfeszítéseket is magába foglalta.³² Az állam és az egyház küzdött a helyi és területi különbségek ellen, elősegítve a halállal kapcsolatos értékek és attitűdök egységes hierarchiájának létrejöttét. Az állam és a katolikus egyház kritikája főként a következő szokások ellen irányult:

1. a társadalmi események túlságosan nyilvános jellege ellen: az elhalálozások és temetések nemcsak egy falu vagy város lakosait vonzották, hanem lehetőséget nyújtottak emberek csoportosulására, amely jelenség a rendőrség szempontjából felettébb nem volt kívánatos.

2. a „pazarlás és pocskékolás” ellen: ideállá a korai kapitalizmus két eszméje, a takarékoság és vagyonfelhalmozás vált. Susanne Rieser véleménye szerint az állam és egyház előírásai, rendszabályai az igazhitűséget, a homogenitást, az önkontrollt, a szerénységet és a takarékoságot célozták meg.³³

A történelmi források tanúbizonysága szerint, az állam és az egyház nem minden előírása ért el azonnali hatást. Ráadásul a pazarlás elleni harc esetében – a 19-20. század fordulóján a közép-európai városokban az urbánus temetések fejlődése során – a fenti célkitűzésekkel ellentétes tendenciák bontakoztak ki. A századfordulás jómodor előírásai ugyanis nem a gazdaságosságra és a szerénységre fektették a hangsúlyt.³⁴ A város pompás, drága, neobarokk temetkezési divatja a vidéki, falusi temetési szertartásokra is hatással volt.

Ezzel egyidőben azonban, miként az 1900-ból származó első forrásunk is mutatja, az érzelmek feletti uralom és a hangos kitérősek nélküli csendes temetések tendenciája is kezdett meghonosodni.³⁵ Ebből a szövegből viszont azt is megtudhatjuk, hogy adatközlőnk kb. 30 évvel korábban (kb. az 1870-es években) édesapja temetésén még megtépte ruháját. Ez a viselkedés a századforduló időszakában már nem jelenik meg. Későbbi kutatások során, a 20. század első felétől kezdődően ez a magatartás a katolikusok és protestánsok (lutheránusok, kálvinisták) vagy a görög katolikusok körében már nem bukkant fel.³⁶ A ruhák szagztatása az „idegen csoport”, a szlo-

vákiai zsidók jellemző vonásává vált.³⁷ Az utolsó példa arra is rávilágít, hogy szertartás-változások, sőt szertartások teljes elfeledése is egész gyorsan, egy-két emberöltő alatt megtörténhet, még olyan politikai és társadalmi stabilitás időszakában is, mint amilyenből forrásunk is származik (a 19. század vége, a századforduló időszaka). Mivel kutatásunk nemcsak az emlékezésre, hanem a felejtésre is koncentrál, a kérdések, amelyek az elfelejtett jelenségekre vonatkoznak épp olyan fontosak, mint azok, amelyek a hosszú ideig fennmaradottakra vagy az újonnan keletkezettekre összpontosítanak.

A második leírás egy lutheránus temetést mutat be. A lelkész, akinek tollából származik e jellemzés, sokkal nagyobb figyelmet fordít gyülekezete viselkedésének az ún. „másokéval” való összehasonlítására.³⁸ Az adatközlő nagy hangsúlyt fektet a lutheránus temetés azon elemeinek bemutatására, amelyek megkülönböztetik e szertartást a katoliktól vagy a zsidótól. (Jelen esetben egy olyan „professzionális” szöveggel van dolgunk, amelynek szerzője annak a szlovákiai kisebbségi egyháznak a tagja, amelynek a katolikus egyháztól jövő állandó impulzusokra reagálni kellett.) A szertartás összes eleme közül a szerző főként a temetési imára és a gyászbeszédre (szónoklat az elhunyt személyes jellemvonásairól, tetteiről) összpontosít, amelyeket a lutheránus temetés tipikus vonásaiként említ meg. Véleménye szerint ezeket a részeket tartják a katolikusok és a zsidók is tipikusan lutheránusnak. Lelkészként különös figyelmet szentel ezekre, s figyelmeztet a gyászbeszéd nem megfelelő használatára, idézve a német közmondást: *„Die Leichenrede ist eine Lügenrede”* (A gyászbeszéd hazugok beszéde).³⁹ Másrészt arról is beszámol, hogy a temetés ezen része annyira népszerűvé vált az úgynevezett „mások”, a más vallásúak körében, hogy néhány lutheránus plébános meghívást kapott zsidó temetésekre gyászbeszédet tartani. Ő ezt nem tartja helyesnek, sőt elítéli ezeket az eseteket. Mivel a szöveg keletkezésének időszakában (1913) a temetési beszéd támadások keresztüztüzeiben állt, a szerző elgondolkodott azon, hogy szükséges lenne-e annak eltörlése, amiként a katolikus és a protestáns egyház tette. Végkövetkeztetése egyértelmű: *„Amióta a világ – Amerika szellemében – megakadályozza az otthoni és az iskolai vallási nevelést, valamint állami érdekek és különféle társadalmi megfontolások gyengíteni próbálják az egyház és a hívők kapcsolatát, csökken az egyháznak az egyénre és a családra gyakorolt hatása. Ezért nem lenne helyénvaló, hogy többé-kevésbé szándékosan, némi kényelmetlenség vagy felkészületlenség okán, mi saját magunk szaktanáncánkat el a mi lutheránus embereinket és az egyházat összekötő köteléket és a szolgál-*

lat iránti elkötelezettségüket.” Majd így folytatja: „1. A temetési szónoklat általában elfogadott a lutheránus egyházban, különösen közöttünk, szlovák lutheránusok körében. 2. Eltörölni most nemcsak lehetetlen, de szükségtelen és nem is tanácsos. 3. Az egyházi hivatal és a hivatás iránti felelősség tudatában szükséges biztosítani, hogy színvonalra, mint vallási szónoklaté, ne süllyedjen színházi színvonalra, és ne alakuljon át egyszerű lelkiismeretlen vállalkozássá, amely könnyelműen eladja és ezáltal eltorzítja a Szentírás bizonyosságát.”⁴⁰

Ez a szöveg hangsúlyozza, hogy az egész egyházi közösségnek kötelessége részt venni a temetéseken, s ragaszkodik azon véleményéhez is, hogy ezekben az esetekben a társadalmi különbségeket nem szabad figyelembe venni (a szerző hangsúlyos véleménynyilvánítása arra enged következtetni, hogy ez a különbségtétel gyakran előfordult): „A harangoknak is az a rendeltetése, hogy összehívja az egész gyülekezetet. Minden családból legalább egy személynek részt kellene venni a temetésen. Nemcsak a vagyonosokat, hanem a szegényeket is meg kellene hogy illesse a gyászmenet, mert mi mindannyian Isten gyermekei vagyunk Jézusban.”⁴¹

Az ország kulturális modernizációja a szekularizációban is megnyilvánult. A lutheránus plébános erről a folyamatról szóló kritikájának is hangot adott a szövegben. A világi temetésekre való átmenet nem volt síma folyamat. A századforduló időszakában ilyen jellegű temetések már megjelentek ugyan, de csak elvétve és egyedi esetekként. Egy világi temetésről a harmadik forrás, a Robotnícke noviny (Munkás Újság) egy 1909-es cikke tudósít. A szöveg a következőképp kezdődik: „Május 20-án volt az első temetésünk az itt szokásos egyházi ceremónia nélkül. Mária Haneilová elvtársnőt – aki május 18-án hunyt el – minden szertartás nélkül temettük el”.⁴² A szerző állítása szerint az eseményt több kritika érte, mivel helytelennek tartották a plébános jelenléte nélkül tartott temetést. Azonban ez volt az elhunyt utolsó kívánsága, amelyet a Szociáldemokrata Párt teljesített.

További kutatások ellenére nem találtam több információt más, századfordulós világi temetésről. Miként a későbbi évek dokumentumai igazolják, ezek a változások csak nagyon lassan történtek, nagy erőfeszítések és főként politikai nyomás hatására, még a huszadik század második felében is.⁴³ A fenti rövid beszámoló feltárja a világi temetés szervezői zavartságát: „Eltemettük az elvtársnőt...minden szertartás nélkül.”⁴⁴ A szöveg arra utal, hogy szerzője nemcsak a katolikus szertartásra, hanem bármiféle szertartás hiányára utal. Clifford Geertz⁴⁵ hasonló, világi szertartás modellnélküliségéből fakadó zavartságot észlelt és elemzett egy temetés során. Az általa vázolt esetben

végül visszatértek a templomi szertartáshoz, mivel semmilyen új alternatívát sem találtak. Nem tudunk pontosabb választ adni arra a kérdésre, hogy ilyen eset történt-e Szlovákiában a századfordulón.

A negyedik forrás egy 1925-ös dél-szlovákiai, Losonc városi roma temetéssel foglalkozik. Az adatok egy nomád roma csoportról szólnak. A leírás egy nem-roma megfigyelőtől származik, aki részletesen taglalja a „mi” és a „mások” közti különbségeket. A temetés leírásának első mondata azonnal rávilágít a megfigyelő érzéseire, gondolataira: „A meghalt cigány temetését Nagypénteken tartották, felettébb szokatlan módon, mivel régi cigány hagyomány szerint az elhunytat a családja temette el.”⁴⁶ A „mások” kulturális kódjait képező többi cigány szokás közül a megfigyelő a következőkre tért ki:

1. A temetési menet megszervezése: „*A gyászmenetet egy katolikus pap négy ministráns fiúval vezette, de a keresztet két cigány fiú vitte.*”⁴⁷ Ez utóbbi tény szokatlannak számított 1925-ben. A megfigyelő szerint a keresztet a ministráns fiúknak kellett volna vinniük. Habár, a már említett 1900-as katolikus temetésről szóló beszámoló szerint a keresztet az elhunyt keresztszülei vagy keresztygyermeké vitte, miként az utóbbi roma temetés esetében is.

A szerző felidézi, hogy a koporsót kocsin szállították közvetlen közelében ülő romák kíséretében. Az elhunyt két női hozzátartozója a kocsi mellett haladt. A kocsin, a koporsó mellett ülni, vagy a kocsit fogva kísérni azt, szintén a kor megszokott temetési rendjétől eltérő jelenségek voltak. Ez ismét egy olyan szokás, amely a szlovák lakosságra korábbi időkben volt jellemző. Az 1880-as években Rudolf Pokorný cseh író tollából származik a következő leírás egy szlovák lutheránus temetéséről, amely a nyugat-szlovákiai Senica nad Myjavou-ban történt: „*Ha a temető messze van, a koporsót ökrös szekérre teszik; ... A nők felülnek a kocsira a koporsó mellé és az elhunytól értekeznek.*”⁴⁸

2. A cikk szerzője a losonci újságban megemlítette, hogy a kocsit „*folytatosan síró cigány tömeg*”⁴⁹ kísérte. Ezek a kifejezési szavak bizonyítják, hogy a szemlélő különbséget látott a romák és a temetésen részt vevő többségi lakosság viselkedése között. E leírás többfajta dolgot takarhat – a szerző gondolhatott siránkozásra, sírásra vagy hangos zokogásra is. Ebben az esetben ismét felidézhetjük az 1900-ból származó beszámolót és egyben az adatközlő kritikai megjegyzését is néhány ember túlságosan hangos temetési viselkedéséről.

3. A legfontosabb megfigyelését a szerző csak a cikk végén említi meg: a lakosság körében legnagyobb megdöbbenést keltő eseményre a szertartás végén, a temetőben került sor. Amikor a pap befejezte a szertartást és a cigányvajda már megtartotta beszédét, a koporsót eltemették. Ezt követően a vajda csárdást húzatott és táncolt a friss síron. A szerző a következő mondattal zárja leírását: „*Térmészetesen nagyon sok résztvevő lepődött meg ezen a temetésen.*”⁵⁰

Miként már említettem, az etnikailag, vallásilag, nyelvileg, kulturálisan vegyes területeken általában az egyes csoportok hierarchiája jelent meg. A többség szemében a romák s különösképp a nomád romák csoportja a hierarchia legalsó részén helyezkedett el. Ez a beosztás mind a romák mind a többségi lakosság előtt ismert volt. A fentiekben vázolt szertartás egyértelműen megerősítette a nem-roma lakoságnak a „vad, nomád” romákról kialakított képét. Habár ez a temetés, miként a szerző is megállapítja, igazából nem tartalmazott „régí cigány szokásokat”, hanem több szempontból a többség szertartására emlékeztetett, igaz korábbi időkől. Ez a szertartás a régi „cigány” temetések mintáját követte, és mivel a romák azonosultak vele, meg is valósították. A huszadik század második felében zajlott kutatásai során Arne Mann szintén a szlovákiai romáknak a kulturális referencia csoportként kezelt többségi csoporttól átvett temetési hagyományainak tendenciáját vizsgálta. Az összegyűjtött anyagokra támaszkodva kimutatta, hogy kimondott roma temetkezési szokásokat nem lehet megkülönböztetni. Ez a halállal kapcsolatos szokás-együttes kérdése, amely jórészt közös a többségi és kisebbségi népesség esetében. A beazonosított különbségek gyakran ugyanazon szertartás időbeli változásaira utalnak.⁵¹

A *Novohradská strá ban* (Novohradi figyelő) leírt, 1925-ös roma temetés csúcspontja az volt, amikor „a vajda csárdást húzatott és táncolt a friss síron.” Ez az információ, amely bizonyára nagyon szokatlan volt a helyi olvasók számára, a kutatókat is meglepte. Szlovákiában vagy a környező országokban semmilyen más feljegyzés roma-sírtáncról sem korábbi, sem későbbi időszakból (egészen napjainkig) nem ismert.⁵² Másrésztől azonban tudjuk, miként azt Nigel Barley is bemutatja, hogy a síron való táncolás nem volt és ma sem teljesen ismeretlen jelenség az emberi kultúrákban.⁵³ Philippe Ariès számos feljegyzést mutat be középkori és 18-19. századi francia temetőkben történt síron való táncról.⁵⁴ A táncnak és a temetésnek a kombinációja a hagyományos magyar és szlovák kultúrában is felbukkant.

Morvay Péter szintén említést tesz temetőben, síron és halotti toron történt középkori táncolásról szóló feljegyzésekről.⁵⁵ Daniel Speer egy 17. század második felében, a Magyar Királyságban történt arisztokrata temetésről ad leírást, amelynek résztvevői szomorú, könnyező és félig vidám táncokat táncoltak.⁵⁶ Ugyanerre a századra vonatkozóan tesz Cserei Mihály említést arról, hogy ha a földesúr felnőtt lánya meghalt, reggelig táncoltak a temetésén.⁵⁷ Kálmány Lajos szerint a 20. század elején fiatal személy temetése esetén a fiatalok táncoltak, de nem a temetőben, csak a halotti toron.⁵⁸ A 20. század első felétől kezdve (különösképp 1939-től) egy domadice-i tanító (dél-szlovákiai falu, lakosai római katolikusok) feljegyzést készített a halotti toron való táncolás előfordulásáról. Azonban ez nem rituális tánc volt, hanem zajos és jókedvű szórakozás.⁵⁹

Miként a fentiekben említettem, az egyház a szerénységet, a hivalkodás kerülését és az érzelmek kordában tartását szorgalmazta. Az érzelmek feletti uralom, a tiszteletteljes, csendes viselkedés a temetéseken egyben a modern, modernizáló társadalom elvárása is volt. Feltételezhetjük, hogy a tánc és a temetés összekapcsolása nem volt kívánatos, tehát a Novohradská strá 1925-ös olvasói nem találták helyénvalónak. Nem tudni, nem lehet bizonyítani, hogy a vajda valóban csárdást táncolt-e a friss síron a fentiekben leírt roma temetésen, vagy „tánca” a gyásznak gesztusokkal, testmozgással való szokatlan kifejezése volt a csárdás dallamára. Hogy a cikk szerzője egy bizonyos temetésről adott-e pontos leírást vagy a leíráshoz új tényeket is fűzött, nem változtat a cikk ama célján, hogy bemutassa: a romák vad nomád nép, akiktől „mi” (szlovákok, magyarok, németek) bármilyen viselkedést megtapasztalhatunk, akár a legfurcsábbat vagy a legszokatlanabbat is. Valójában ez olyan viselkedési kérdés, amely nem volt ismeretlen a többség számára a múltban, és létezésének nyomai fellelhetők a kollektív emlékezetben.

* * *

Végeredményben, ezek a hétköznapi példák – temetési szertartások a századforduló Szlovákiájából – szintén a „mások” és „idegenek” érzékelését tükrözik. Ebben az esetben ezek a „mások” és „idegenek” különösképp a más vallások és etnikai csoportok tagjai voltak. Ez a megállapítás azonban kétoldalú. Fuchs és Berg rámutatott erre, amikor kimondták: *„Indem sich das Selbst durch das Andere definiert, hält es dies zugleich auf Distanz und wehrt es ab.”* (Miközben az emberek mások által határozzák meg önmagukat, fenntartják az én és a másik közti távolságot és hártják egymást.)⁶⁰ Figyelemreméltó,

hogy nagyon kis különbségek által a lutheránusok, katolikusok, a hitetlenek, a romák vagy a többségi szlovák és magyar népesség mind „saját” temetési szertartással rendelkezett, amelyek segítségével a csoport kifejezte hovatartozását és megkülönböztette magát a többi csoporttól.

A másokkal, az idegenekkel való állandó kapcsolat különféle eredményre járhatott. A viselkedés változatai egész skálát öleltek fel: a felismeréstől, az elfogadáson és tolerancián keresztül a hosszútávú együttélésig, valamint olyan negatív beállítódásokig mint elutasítás, el nem ismerés és ignoráció. Például a lutheránus temetést, különösen a temetési szónoklatot mint a szertartás részét el lehetett fogadni, sőt más vallási csoportok (katolikusok, zsidók) felfedezték és keresték is. Ez nagyban a csoportok közti kölcsönös kapcsolaton, egymás viszonylatában betöltött pozíción vagy a csoporthierarchiában a köztük lévő távolságon múlt. Minél nagyobb a csoportok közti távolság, annál szokatlanabb vagy sokkalóbb lehet a többség körében terjesztett és befogadott információ. A roma temetés leírását – amely a szertartás résztvevői „helytelen” viselkedésének affektív jellemzése – távolságtartó és jelentős negatív attitűddel átitatott beszámolóként értelmezhetjük. Másrészről azonban ebben az esetben a hierarchia alsóbb helyeit elfoglalók tekintenek fel, esetünkben a romák a többségi szlovák, magyar és német lakosságra, ezért a „mások” kultúrájának ignorálási mintája kevésbé jelenik meg. A romák általában a többségi népesség életmódjáról és kultúrájáról jó ismeretekkel rendelkeznek, mert fennmaradásuk néhányszor e tudástól függhet.

A temetési szertartások természetesen az etnikai és vallási identitáson kívül a kollektív azonosságtudat más aspektusait is bemutatják. Jelentős eltérések tapasztalhatók a férfiak és nők temetési rituáléiban. A nők és a férfiak különbözőképp vettek részt a temetéseken. A nők családi vagy más jellegű kapcsolatra (barátság, szomszédság stb.) való tekintet nélkül meglátogatták az elhunytat, résztvettek a virrasztáson és a közös imádkozáson, valamint csatlakoztak a gyászmenethez, míg a férfiak csak közelebbi hozzátartozóik, szomszédaik vagy barátaik, kollégáik temetésén vettek részt. Az elhunyt nőknek és férfiaknak nem volt egyformán díszítve a koporsójuk, nem azonos módon szóltak értük a harangok, és eltérően szervezték meg gyászmenetüket is. Az elhunytak kora és családi állapota (hajadon-férjezett, nőtlen-házás) szintén befolyással volt a temetési szertartás sajátosságos menetére. F fiatal nőtlen férfiak és hajadonok számára a szokásostól eltérő szertartást rendeztek, és a gyerekeket is másként temették.

Az elemzett szertatások a századfordulós Szlovákia kulturális modernizációjának első jeleit is magukon viselik. A temetési rituálékban ez a hatás kiváltképp az érzelmek kifejezésének visszafogására és az érzelmek feletti uralomra való törekvésben nyilvánul meg, valamint nyomon követhetjük a kulturális modernizáció egyéb folyamatait is, mint például a szekularizáció szerény kezdeti szakaszát.

Az összegyűjtött anyag elemzése után érdeklődésem a rövid időperiódusok alatt végbement szertartás-változások keresésére irányult. Eredményeim módosítják azt az általános vélekedést, miszerint a temetési szokások főként archaikus, hosszan fennmaradó elemekből állnak, és olyan eltérő megközelítési módot ajánlanak, amely a szertartások és rituálék egyéni elemeit vizsgálja. Ezek a változások rávilágítanak a kollektív emlékezet és a felejtés szerepére az egyes kutatási anyagokban, rövidebb időperiódusokra vonatkozóan is.

Természetesen legenyűgözőbbek a szövegekben dokumentált kulturális kódok. Egyrészt megkülönböztető szerepük volt, másrészt a kollektív identitás szimbólumaiként is szolgáltak. Egy adott közösség „saját” temetési rituáléi segítségével fejezte ki „saját” kollektív identitását. Habár néhány jellemzett temetési szertartás és azok egyéni elemei, a közös összehasonlítás során, a jelenségek „nem korabeliségére”⁶¹ utaltak, ez a megfigyelő és nem a közösség szempontjából volt igaz. Végső következtetésként bizonyára szükségtelen hangsúlyoznom, hogy mely szempont volt nagyobb hatású Közép-Európa multikulturális és multietnikus környezetének kollektív emlékezetében és kollektív identitás-formálásában.

Fordította: Németh Szilvia

JEGYZETEK

¹ Henry Rousso: Paměť u není to co byla? (Az emlékezet már nem az, mint ami volt?) In: Karel Bartošek (Ed.), *Dějiny a paměť. Výběr francouzských studií o vztahu dějin a paměti, válek, odboje a kolaborace* (Történelem és emlékezet. Válogatás francia tanulmányokból a történelem és emlékezet, a háborúk, az ellenállás és a kollaboráció kapcsolatáról). Praha, Historický ústav Armády České republiky. Památník odboje – Centre Française de recherche en science sociales 1993, p. 25.

² Viera Bačová: Spoločenská a kultúrna podmienenosť osobnej identity (A személyes identitás társadalmi és kulturális meghatározottsága) In: *Československá psychologie*, 40, 1996, 4, p. 327.

- ³ James Fentress – Chris Wickham: *Social Memory. New Perspective on the Past.* (Társadalmi emlékezet. A múlt egy új megközelítésmódja) Oxford – Cambridge, Blackwell Publishers 1992, p. 201.
- ⁴ Henry Rouso: K dijinám kolektivní paměti. Postvichystické období. (A kollektív emlékezet történetéhez. A Post-Vichy periódus) In: *Dějiny a paměť ?* (Történelem és emlékezet) Lásd 1. lábjegyzet.
- ⁵ Kulturális-antropológiai és néprajzi kutatások értékelése a következő munkákban található: Maurice Bloch – Jonathan Parry: Introduction: Death and the Regeneration of Life. In: Maurice Bloch – Jonathan Parry (Eds.): *Death and the Regeneration of Life.* Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, Cambridge University Press 1982, p. 1-44; Johannes Fabian: How Others Die – Reflection on the Anthropology of Death. In: *Time and Work of Anthropology.* Critical Essays 1971-1991, Chapter 9. London, University Press of Virginia 1998; Gabriela Kiliánová: Zwischen Gedächtnis und Innovation. Totenkult und Todesvorstellungen in der ostmitteleuropäischen Gesellschaft. In: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 52/101, 1998 (Wien) p. 169-190.
- ⁶ Clifford Geertz: Ritual and Social Change: A Javanese Example. In: *American Anthropologist*, 61, 1959 (Arlington) p. 991-1012.
- ⁷ Lásd. pl. Maurice Bloch: La mort et la conception de la personne. In: *Terrain. Carnets du patrimoine ethnologique*, 20, 1993, Mars (Paris) p. 7-20.
- ⁸ Milan Rastislav Štefánik (1888-1919) politikus, diplomata, tudós, a Francia Hadsereg szlovák származású generálisa élete nagy részét Franciaországban töltötte. Tomáš G. Masarykkal és Eduard Benešsel közösen az első világháború alatt a csehszlovák ellenállás megszervezője. Az 1918-ban létrejött Csehszlovák Köztársaság egyik alapítójaként, az első csehszlovák kormány honvédelmi minisztereként tartják számon. 1919. május 4-én Olaszországból Csehszlovákiába való hazatérése során, a Pozsony melletti Ivánka felett légibaleset áldozata lett. Halálának napjainkig tisztázatlan körülményei politikai merénylet gyanakvó találgatásokra adtak okot. Štefánik generálistól és a légibalesetben vele együtt elhunyt három olasz katonától Pozsonyban vettek végső búcsút. A generális holttestét szülőhelyére, a nyugat-szlovákiai Brezová pod Bradlom település melletti Košariskára szállították, ahol számos csehszlovák és külföldi politikus részvételével a Bradlo dombon eltemették. A dombtetőre emlékművet emeltek, amely megemlékezések, látogatások és a szlovákok zarándoklatainak helyszínévé vált.
- ⁹ A cikk: „Pohřeb Milana Rastislava Štefánika” (Milan Rastislav Štefánik temetése) In: *Národní noviny* (Nemzeti Újság), 50, 1919, no. 109, 13. 5. 1919, p. 1.
- ¹⁰ Pl. a „Štefánik” című cikk. In: *Preßburger Zeitung*, 156, 1919, no. 125. 10. 5. 1919, reggeli kiadás, p. 1.
- ¹¹ Az előkészületek és a gyászszertartás során Pozsonyt a megye kormányzója (ispánja) Samuel Zoch, helyettese Dr. Viktor Duschek, a polgármester Richard Kanya, a fő pénzügyi előadó Dani Molec és két tanácsos: Ferdinand Villot gróf és Stekelhuber Béla képviselte. „Zum tragischen Tode des Generals Štefánik und

- seiner Begleiter. Kondolenzdeputation der Stadt Preßburg”. In: *Preßburger Zeitung*, 156, 1919, no. 125, 10. 5. 1919, reggeli kiadás, p. 1-2.
- 12 Adam Mickiewicz lengyel költő, hazafi, 1789-ben született Zaosieben (Ma: Belorusszia) és 1855-ben Párizsban halt meg. 1890-ben földi maradványait Galíciába szállították, majd ünnepi szertartás keretében a krakkói Wawelban temették el.
- 13 Ryszard Kantor: Krakowskie pogrzeby – budowanie przestrzeni narodowej. Z dziejów obrzędowości patriotycznej w okrzese zaborów (Krakkói temetések – a nemzeti tér építése: a hazafias szertartások évkönyvéből...) In: *Oswoić śmierć. Rocznik Muzeum etnograficznego w Krakowie. Kraków 1994*, p. 61-75.
- 14 A cikk: „Rákóczi. Harmonie zwischen König und Nation”. In: *Preßburger Zeitung*, 143. 1906, no. 288, 21. 10. 1906, reggeli kiadás, p. 2. Ez a cikk láthatóvá teszi e német lapnak a magyar nemzeti hősközhöz II. Rákóczi Ferenchez és Thököly Imréhez és a szlovák és csehszlovák nemzeti hős Milan Rastislav Štefánikhoz való hozzáállásbeli különbséget. Az 1906-os cikk, amely Rákóczi és Thököly ünnepélyes újratemetésével foglalkozik, gyakran használja a „miénk” birtokos névmást, pl: a mi szülőföldünk, a mi hőseink és a mi (magyar) nemzetünk. Az 1919-ből származó cikkek azonban szigorúan szlovák nemzetéről, szlovák hősekről, csehszlovák kormányról beszélnek a „miénk” birtokos névmás kitétele nélkül.
- 15 *Preßburger Zeitung*, 143, 1906, no. 289, 22. 10. 1906, esti kiadás, no. 2. Idem, no. 296, 29. 10. 1906, p. 2-3.
- 16 „Az alábbi szöveg érzékelteti, hogy a magyar történelem szóban forgó időszakát nem értékeljük azonos módon azokkal, akik most országszerte felvonulnak, de támogatjuk az elképzelést, hogy Rákóczi és Thököly hamvainak szülőföldjükben kellene nyugodniuk.” A cikk: „Tököli –Rákóczi”. In: *Národnie noviny*, 37, 1906, no. 126, 25. 10. 1906, (Turčiansky Svätý Martin) p.1. Svetozár Hurban Vajanský a temetések után hasonlóan ír: „Mi szlovákok nem nagy érdeklődést mutatunk az iránt, hogy Rákóczi hamvai előtt tisztelegjünk...” A cikk „Naučenie” (Eligazítás). In: *Národnie noviny*, 37, 1906, no. 129, 1. 11. 1906, p. 1.
- 17 A *Národnie noviny* október 18-án, 25-én, 27-én, 30-án és november 1-jén tudósított az eseményekről, de a címlapra az esemény csak háromszor került. A többi esetben rövidebb beszámolót közöltek a második vagy a harmadik oldalon vagy a mellékletben. A *Národnie noviny* keresett és közölt is az ünnepségekkel kapcsolatos negatív információkat, pl.: a kassai munkások nem hajlandók résztvenni a gyászmenetben. A cikk: „Socialisti o slávnostiach Rákócziho” (A szocialisták a Rákóczi-ünnepségekről). In: *Národnie noviny*, 37, 1906, no. 128. 30. 10. 1906, p.1. Egy hasonló típusú, komikus hangvételű cikk is megjelent az újság mellékletében, amely szerint a miniszterelnök megtiltotta az új díszített szablyák vásárlását, mert azok külföldi áruk voltak. In: *Národnie noviny*, 37, 1906, no. 127, 27. 10. 1906, p. 2.
- 18 Zemplényi András: Les manques de la nation. Sur quelques propriétés de la „patrie” et de la „nation” en Hongrie contemporaine. In: Daniel Fabre (Ed.): *L'Europe entre cultures et nations. Mission du Patrimoine ethnologique. Collection Eth-*

- nologie de la France. Regards sur l'Europe. Cahier 10. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme 1996, p. 121-155.
- ¹⁹ Lada Čale Feldman – Ines Prica – Reana Senjkovič (Eds.): *Fear, Death, and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991-1992*. Zagreb, Institute of Ethnology and Folklore Research, Matrix Croatia, X-Press 1993.
- ²⁰ Lila Ročenovič: Rituals Commemorating Deceased Croatian Soldiers. In: Eale Feldman – Prica- Senjkovič (Eds.): *Fear, Death, and Resistance*, lásd. 19. jegyzet, p. 151-162.
- ²¹ Viktor W. Turner: *The Ritual Process. Structure and Antistructure*. Ithaca, New York, Cornell University Press 1982.
- ²² Jürgen Gerhards – Rolf Hackenbroch: Kulturelle Modernisierung und die Entwicklung der Semantik von Vornamen. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 49, 1977, p. 410-411.
- ²³ Lásd főként a következő munkákat: Rudolf Bednárík: Príspevok k pohrebným zvykom slovenského ľudu (Adalékok a szlovákság temetési szokásaihoz). In: *Národopisný sborník* (Néprajzi gyűjtemény), 1, 1939 (Turčiansky Svätý Martin) p. 27-39. Emília Čajánková: Pohrebné zvykoslovie Horehronia (Felső-Garam menti temetési szokások). In: *Slovenský národopis* (Szlovák néprajz), 4, 1956, p. 290-305; Emília Horváthová: Zvykoslovie a povery (Szokások és babonák). In: *Slovensko, ľud, II. Part*. Pozsony, Obzor 1975, p. 985-1030; Eduard Krekovič (Ed.): *Kultúrové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Archeológia, etnológia, orientalistika, antropológia. (A temetési rítus kultikus és szociális aspektusai a legrégebbi időktől napjainkig). Pozsony, Studio Nona 1993; Viera Feglová-Milan Leščák (Eds.): *Pramene k tradičnej kultúre Slovenska. Obrady, zvyky a povery – 1939* (Források a szlovákiai hagyományos kultúrához. Szertartások, szokások, babonák – 1939). Pozsony, Prebudená pieseň Alapítvány 1995.
- ²⁴ Karla Slavíková-Weisová: Lidové záznamy ze Slovenska I. Z. Nitranské stolice. Nemoc, smrt a pohřeb (Népi feljegyzések Szlovákiából I. Nyitra megyéből. Betegség, halál és temetés). In: *Národopisný sborník československý v Praze* (Csehszlovák néprajzi gyűjtemény), 8, 1902, p. 1-17. K. Slavíková-Weisová jegyezte fel Anna Kubalová elbeszélését (szül. 1844) 1900-ban.
- ²⁵ Ján Bodnár: O pohrabnej kázni (A temetési szónoklatról). In: *Zpráva z XV. Vnútromisijnej konferencie. Liptovský Svätý Mikuláš, Tranoscus 1913*, p. 12-32.
- ²⁶ *Robotnícke noviny*. (A magyarországi Szociáldemokrata Párt szlovák nyelvű lapja). Pozsonyi kiadó, 5, 1909, no. 11, p. 5.
- ²⁷ *Novohradská strá*. A Losonc és Kékkő környéki szlovákság társadalmi-pedagógiai folyóirata, 3, 1925, no. 15, 16. 4. 1925.
- ²⁸ Slavíková-Weisová, lásd. 24. jegyzet, p. 6-17.
- ²⁹ Thomas Hylland Eriksen: *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London – Boulder, Colorado, Pluto Press 1993, p. 48-58. A könyv bőséges irodalommal szolgál az etnikai csoportok hierarchiájára vonatkozóan.
- ³⁰ Slavíková-Weisová, lásd. 24. jegyzet, p. 8.

- ³¹ Idem, p. 8.
- ³² Temetési szertartásokkal kapcsolatosan, lásd.: Susanne Rieser: *Sterben, Tod und Trauer. Mythen, Riten und Symbole im Tirol des 19. Jahrhunderts*. Innsbruck 1991 (=Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaften, Sonderheft 77), p. 95-96.
- ³³ Idem, p. 96.
- ³⁴ Peter Hanák: Der Tod in Budapest und Wien. In: *Der Garten und Werkstatt*. Ein kulturgeschichtlicher Vergleich Wien und Budapest um 190. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag 1992, p. 59-72.
- ³⁵ A halállal és temetéssel kapcsolatos elvárt viselkedésre pozitív példaként szolgál M. R. Štefánik édesanyjának viselkedése, aki fia halála kapcsán Pozsony város előjáróinak részvétnyilvánítását fogadta. A *Preßburger Zeitung* így ír: „Štefánik asszony, anyai fájdalomában, a tiszteletteljes szimpátia kifejezését méltóságteljes beletrődéssel fogadta. Szeme megtelt könnyel, amikor a fiáról, mint harmincnyolc éves olasz egyenruhás generálistól készült mellszobrot és fényképet mutatta az uraknak.” A cikk: „Zum tragischen Tode des Generals Stefanik und seiner Begleiter”. In: *Preßburger Zeitung*, 156, 1919, no. 125, 10. 5. 1919, reggeli kiadás, p. 1.
- ³⁶ Ján Mjartan: Prívpesvky k národopisu Hornej Nitry. III. Pohreb (Adalékok Felső-Nyitra néprajzához. III. Temetés) In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 26, 1934-1935, p. 27-39. 25, itt. p. 34; Feglová-Leščák, lásd 23. jegyzet, p. 131-147.
- ³⁷ Marta Kernátsová: O pohreňých zvykoch idov na Slovensku (A szlovákiai zsidók temetési szokásairól). In: *Slovenský národopis*, 34, 1990, 4, p. 589-594.
- ³⁸ Bodnár, lásd. 25. jegyzet.
- ³⁹ Idem, p. 25.
- ⁴⁰ Idem, p. 28, 32.
- ⁴¹ Idem, p. 18.
- ⁴² Robotnícke noviny, lásd. 26. jegyzet
- ⁴³ Milan Leščák – Zuzana Beňušková: Inštitucionalizované formy obradovej kultúry a sviatkovania v súčasnom vidieckom prostredí (A ceremóniális kultúra és ünneplések napjaink paraszti környezetében) In: *Slovenský národopis* (Szlovák néprajz), 35, 1987,1, p. 191-225.
- ⁴⁴ *Robotnícke noviny*, lásd. 26. jegyzet.
- ⁴⁵ Geertz, lásd. 6. jegyzet.
- ⁴⁶ *Novohradská strá*, lásd. 27. jegyzet.
- ⁴⁷ Idem.
- ⁴⁸ Rudolf Pokorný: *Z potulek po Slovensku I.* (Bejárva Szlovákiát I.) Prága, saját kiadás 1883, p. 32.
- ⁴⁹ *Novohradská strá*, lásd. 27. jegyzet.
- ⁵⁰ Idem.
- ⁵¹ Arne B. Mann: Obyčaje pri úmrtí u Cigánosv-Rómov v troch spošských obciach (Halállal kapcsolatos szokások három Roma-cigány közösségben Iglóban). In: *Slovenský národopis*, 36, 1988, 1, p. 192-202.

- ⁵² Vesd össze: pl. Samuel Augustini ab Hortis: *Zigeuner in Ungarn. Cigáni v Uhorsku*. O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života, ako aj ostatných vlastnostiach a danostiach. Reedícia monografie z roku 1775-1776. (A cigányok Magyarországon. Jelen állapotukról, sajátos szokásairól, életmódjukról és más jellemzőikről. Az 1775-1776-os monográfia újbóli kiadása). Viera Urbancová (Ed.), Pozsony, Štúdio -dd- 1995; Emília Horváthová: *Cigáni na Slovensku*. Historicko-etnografický náčrt (A cigányok Szlovákiában. Történelmi-néprajzi kivonat). Pozsony, SAV 1964; Mann, lásd 50. jegyzet.
- ⁵³ Nigel Barley: *Dancing on the Grave. Encounters with Death*. London, John Murray 1995. Habár Barley ezen munkája nem foglalkozik Európával.
- ⁵⁴ Philippe Ariès: *L'homme devant la mort*. Paris, Édition du Seuil 1977, p. 74-76.
- ⁵⁵ Morvay Péter: A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás. In: *Etnográfia*, 62, 1951 (Budapest), p. 73-82.
- ⁵⁶ Daniel Speer: *Uhorský Simplicissimus* (Magyarországi Simplicissimus). Pozsony, Tatran 1975, p. 184-185.
- ⁵⁷ Morvay említi, lásd 55. jegyzet, p. 75.
- ⁵⁸ Idem, p. 75.
- ⁵⁹ „A jámbor temetés után következik a halotti tor. Ma már ez csendesen történik. (...) Régen, ahogy emlékezem, egy egész disznó és két hordó bor fogyott el egy ilyen tor alkalmával. Néha tánccal és dallal szórakoztatták magukat a megjelenetek.” Feglová-Leščák, lásd 23. jegyzet, p. 134.
- ⁶⁰ Martin Fuchs-Eberhard Berg (Eds.): Vorwort. In: *Kultur, soziale Praxis, Text: Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1993, p. 7.
- ⁶¹ Hermann Bausinger: Ungleichzeitigkeiten. Von der Volkskunde zur empirischen Kulturwissenschaft. In: *Der Deutschunterricht*, 39, 1987, 6, p. 5-16.